

О. Д. Форостюк (Луганськ)

УДК [811.161.2+811.512.1:81'373.21](477.61)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЙМЕНУВАНЬ
„ЛУГАНЬ” І „ЛУГАНСЬК”

Як відомо, гідроніми – найбільш сталі з пропріальних лексичних одиниць, що менше за інші географічні назви піддаються змінам. Чим важливіший географічний об'єкт, тим давніша його назва. Зокрема, Донець, як і Дон, а також Дніпро, Дністер, Дунай, за загальноприйнятою гіпотезою, походять від давньоіранського (скіфсько-сарматського) кореня *dānu – ріка, вода [Фасмер 1986: I, 518, 528 – 529; Янко 1998: 117 – 118]. З часом іраномовних номадів змінили різноманітні тюркомовні кочовики, яким також випала честь номінувати водні артерії, щоправда менші за розміром. Чисельні гідроніми Південно-Східної України нагадують нам про доволі тривалу належність цих земель до тюркського світу. У топонімах Придінців'я як частині цього простору також закарбувався голос народів, що колись панували в степовому краї.

Тлумаченню географічних назв Луганщини присвячено кілька наукових розвідок, однак пояснення походження деяких топонімів краю все ще залишаються суперечливими.

Мета статті – виявити іншомовний (тюркський) вплив на формування гідронімів Луганщини, зокрема найменування річки Лугань, а також простежити процес становлення ойконіма Луганськ.

Майже ні в кого не викликає заперечення твердження про тюркське походження гідронімів Деркул, Євсуг чи Ковсуг, однак не всі топоніми піддаються тлумаченню через багатозначність географічної апелятивної лексики. Розв'язуючи ці питання, часто доводиться вдаватися до припущень або пошуку топонімічних аналогів.

Найбільше тлумачень має назва річки Айдар. За народною етимологією, гідронім походить від здивованого вигуку „Ай, дар!”, що зірвався з вуст цариці Катерини II, якій нібито донські козаки подарували величезну рибу, виловлену в цій річці. Натомість деякі дослідники намагалися вивести назву з грецького слова – *ай* (ἄγιος) – святий, священний і тюрк. *дар* – долина, ущелина [Шевцова 2000: 77]. Поєднання двох різномовних елементів в одному найменуванні в краї, де не проживали румеї⁴, сумнівне. Компонент багатьох кримських власних назв *ай* переважно сполучається з грецькими іменами, наприклад: гора Ай-Петрі (Святий Петро), яр Ай-Вар (Свята Варвара), село Ай-Василь, джерело Ай-Йорі (Святий Юрій), скеля Ай-Тодор (Святий Феодор) тощо. Лише згодом там з'являються змішані назви з тюркським елементом, як наприклад, Айян-Су (від гр. *святий Іоанн* і тюрк. *річка, джерело*) або фонтан Аян-Чемше.

---

⁴ Румеї – етнолінгвістична група кримських і приазовських греків, що розмовляють діалектами новогрецької мови.

Натомість тюркське слово *ай* перекладають як *місяць* (небесне тіло), *місячний*. Щодо іншого компонента, то *dar* означає „вузький, тісний”. Пор. кримські назви гірського проходу Дар-Йол або яру Дар-Бугаз. Водночас ущелина, гірська долина, балка, яр кримськотатарською звучить як *dere*: Судак-Дере, Караул-Дере, Біюк-Дере та багато інших. За припущеннями дослідників, топоніми, наприклад, зниклих кримських поселень Айдар і Гайдар-Качи, походять від антропоніма *Aydar* або *Naydar* [Бушаков 2003: 85, 117, 145, 213]. В основі імені Гейдар лежить тюрк. *hayder* (*heydär*) – лев, епітет до імені халіфа Алія⁵. Характерно, що ще в XIX ст. на Луганщині побутували два варіанта назви селища, утворені від гідроніма: *Старий Айдар* і *Старий Гайдар*. Зокрема, в документі правління Луганського заводу, датованому 1827 роком, перший ойконім було зазначено як офіційний, другий – як простонародний, записаний зі слів мешканки краю [ДАЛО: спр. 415. – Арк. 15].

У цього слова є ще одне значення. Айдаром (*aidar*) у кочових народів називають пасмо волосся на голеній голові, подібне до козацького оселедця. Радше за все, від нього й було утворено гідронім лівої притоки Сіверського Дінця, яка звивається степами, наче чуприна на чолі номада.

До тюркських онімів відносять гідронім Деркул (Деркуль), що складається з кр.-тат. *dere* – *ущелина, яр* і *köl* (*göl*) – *озеро, водойма*. Річка з такою назвою Деркул (Деркөл) є також у Казахстані. Спільним компонентом для назв Євсуг (Явсюга, Йовсуг) і Ковсуг (Ковсюга, Койсуг, Койсух) є слово *su* (*su, suğ*), що в перекладі з давньотюркської означає „вода, ріка, водоймище”. Ковсуг, як і кримська річка Койсу, що утворені від дав.-тюр. *qoγ* (*koγ*) – вівця, баран, означає „овеча річка”. Етимологія назви Євсуг не зовсім зрозуміла. Можливо, походить від *ev* (*üv, üv*) – *житло, дім, юрта* у значенні „домашня річка”, або від *uav* (*cav, uava*), тобто незнайомиць, чужинець, ворог, тоді значення змінюється на протилежне – „чужа річка”. Ще один варіант, від *yağ* – „іти, падати” в значенні „вода, що падає” [Бушаков 2003: 150, 161, 197, 208, 230, 232; Янко 1998: 113 – 114, 132, 179].

Наразі не все однозначно й щодо назви головної річки Луганська. На перший погляд, гідронім *Лугань* прозорий, а його слов'янське походження очевидне: річку названо так через те, що в її заплаві колись були великі луки [Янко 1998: 215; Шевцова 2000: 78]. Щоправда, серйозні наукові розвідки щодо походження топоніма відсутні. Певно, дослідників задовольнило пояснення так званої народної етимології, що ґрунтується на основі випадкової подібності чи співзвучності слів *Лугань* і *луг*.

---

⁵ Алі ібн Абу Таліб (близько 604 – 661) – четвертий халіф, двоюрідний брат і зять засновника ісламу Мухаммеда. За героїзм соратники прозвали його „Левом Алі” (араб. Шир Алі або Алішер, тюрк. Хайдар).

Однак виникає питання, чому гідронім утворився за допомогою афікса *-ань*⁶, а не поширених суфіксів *-ов*, як Борова, або *-івка*, як Вільхівка? Адже це найпродуктивніші суфікси, уживані в словотворенні топонімів. Для східнослов'янських мов більш характерними були б назви Лугова або Лугівка, відомі в інших регіонах. Так, Росією протікають принаймні дві річки, що зветься Лугівками (рос. Луговка): права притока Піжми (басейн Волги) і права притока Великої (басейн Балтійського моря). В Україні також існує кілька подібних топонімів, зокрема, села Лугівка в Токмацькому районі Запорізької області, Великописарівському районі Сумської області та Високопільському районі Херсонської області (ліквідоване 2001 року).

Пошук паралелей із, здавалося б, подібними на перший погляд назвами Клевань, Цумань, Дермань (Волинь), Умань (Черкащина), Кубань чи Тамань (Росія), виявляється безрезультатним. Волинські топоніми дослідники виводять з фіно-угорських мов. Тамань, за М. Фасмером, походить від дав.-тюрк. *taman* [Фасмер 1986: IV, 17], Кубань – від тюрк. *qoban*. А Умань – ойконім незрозумілого походження (імовірно, від еламського слова *humaniš* – поселення [Тищенко 2012: 44]). Жодну з вище наведених назв не утворено за допомогою афікса *-ань*.

Одну з ранніх згадок про Лугань знаходимо в „Розрядній книзі” за 1598 р., у якій ішлося про сутичку між козаками й татарами в степу за Сіверським Дінцем біля цієї річки [Разрядная 1475 – 1605: 21 – 22]. Її також було внесено до „Книги Великому Кресленню” (1627), а саме до розділу, присвяченому річкам, що впадали в Донець „з кримської і ногайської сторони” [Книга 1950: 75].

Це наводить на думку, що серед тюркських онімів Лугань так само може виявитись іншомовним гідронімом, що характерно для степової України. Цікаво, що ще одна Лугань, уже неіснуюче поселення в Брянській області (Росія), відоме з XVI ст., сусідувала з тюркськими гідронімами. Безпосередньо через село протікала річка Усоджа. Етимологічні дослідження цього гідроніма, як і назв річки Усоджа й міста Суджа (Курська область), виявили її тюркське походження.

Проте ключ до розгадки лежить на Кавказі. Уздовж кордону Карачаєво-Черкесії та Краснодарського краю (Росія) здіймається хребет *Луган*. Від цього ороніма походять вторинні топоніми: річка *Луган*, яка бере початок на північно-західних схилах однойменної гори, та озеро *Луган*, що утворилося на іншому боці вершини на висоті 2396 м.

Дивний збіг, але подібну назву без останнього пом'якшеного приголосного звука зафіксовано в документах XVIII ст. Так, у справах Посольського приказу про розшук утікачів за 1707 рік згадано поселення

---

⁶ Суфікс *-ань* використовують, зазвичай, на позначення особи (рідко предмета) за найхарактернішою прикметою: *вусань*, *бровань*, *бородань*, *головань*, *здоровань* тощо. У такий спосіб утворено топонім Рогань (Харківська область) від *rig* за допомогою суфікса *-ань* [Янко 1998: 300].

донських козаків *Луган* (нині Станиця Луганська) [Подов 2004: 29]. Ще більше до розгадки може наблизити лист молдавського господаря Д. Кантемира, що походив з татар, до Петра I, датований 1711 роком: „От Бахмута даже до Лагану, понеже суть места пустые...” [Письма и бумаги 1964: 389; История 2003: 153 – 154].

Це звужує пошуки й виводить на кр.-тат. слово *legen* – таз, цебер. Таке саме значення має шумер. *laḥan gidda* – важка посудина; пер. *lāgān* – мідний таз, цебер; араб. *laqān* – діжа; тур. *leğen* – великий таз; рос. *лохань* – дерев’яна або металева посудина круглої й овальної форми з невисокими краями. У Криму з основою *legen* є кілька назв пагорбів, узвиш. Можна провести паралелі з мікротопонімом одного з дніпровських порогів, а саме Лоханським, який було затоплено під час будівництва Дніпрогесу. Його назва також зазнала трансформації. За „Книгою Великому Кресленню” поріг називався *Лоханной* [Книга 1950: 111]. А на мапі часів російсько-турецької війни (1737), про яку згадує російський історик В. Татищев, цей поріг позначено як *Луган* [Татищев 2005: 199, 218 – 219]. У XIX ст. Олександр Вельтман наводить ще кілька варіантів оніма: Лоханий, Лохань, Лухан, Лоханської і Лоханський [Вельтман 1868: 110 – 122]. За деякими припущеннями, ця назва походить від того, що вода між виступом порога й лівим берегом „плещеться, як у лоханці” [Яворницький 1928: 13; Янко 1998: 213]. Але радше за все, поріг, як й інші узвишся, що мали такі найменування, був схожий на перегнуту посудину.

Отже, здається, що гідронім *Лугань* – вторинний онім, утворений унаслідок топонімічної метонімії. Річка має високі й круті береги або гори, як їх називали в народі. Одну таку „крейдяну гору” позначено на карті Кам’яного Броду за 1808 р. Не виключено, що *Лугань* запозичила давно забуту назву одного з таких узвиш, серед яких вона протікає.

Чи можна припустити, що *Лугань* – первинний онім? У цьому випадку, щоб зрозуміти, чому творці гідроніма вдалися до такого образу, слід звернутися до кримськотатарських синонімів слова *legen*. Серед них – *tekne* (корито, цебер, чан, кадіб), що в топонімії Криму означає „джерело”. А демінутив *tekneşek* (джерельце) має ще й значення *вимиті водою „ванночки”* (пор. Текнечіклер в горах біля Ай-Сереза) [Бушаков 2003: 217]. Отже, *Лугань*, як і *Луганчик* (*Луган* + демінутивний афікс -çik), слід розтлумачувати як *джерело* або *місце вимите водою*. Але це припущення більше спірне, ніж перше.

За поширеною версією, від гідроніма *Лугань* походить ойконім *Луганськ*. Однак не зовсім правильно говорити про безпосередній зв’язок цих назв. У цьому ланцюгу є ще одна ланка. В указі Катерини II від 14 листопада 1795 р. йдеться про започаткування не міста, а ливарного заводу в Донецькому повіті біля річки *Лугань*. Немає згадки про селище й у наступні роки. У документах за 1796 – 1797 рр. місцем доправлення робітників „для казенних робіт” на щойно заснованому Катеринославському ливарному гарматному заводі вказано село Кам’яне

(Кам'яний Брід). Зокрема, про це йдеться в листах, адресованих директорів Карлу Гаскойну й управителів ливарним заводом Андрію Пікарону [ДАЛО: спр. 94. – арк. 1 – 2, 9, 10 – 10 зв.].

Із серпня 1797 р.у було запроваджено назву *Луганський ливарний завод*. А у звітах заводського лікаря йдеться про „луганський лазарет” [ДАЛО: спр. 94. – арк. 33, 38]. Імовірно, що атрибутив „луганський” прижився серед населення з часів слов'янської колонізації Подінців'я. 1677 р. було заснований городок донських козаків Луган, який згодом став Станицею Луганською [Подов 2004: 29 – 30]. У XVIII ст. було сформовано *Луганський пікінерський полк*, що в 1764 – 1783 рр. був окремою адміністративно-територіальною одиницею Новоросійської губернії. У другій половині XIX ст. *селище Луганський завод* також називали *Луганню* або *селом Луганським*, принаймні так його позначено на плані 1879 р. I, нарешті, 1882 р. на базі селищ Луганський завод і Кам'яний Брід було створено повітове місто *Луганськ*. Отже, ойконім Луганськ з'явився майже через 90 років зпiсля заснування заводу.

Наведені приклади дають підстави вважати, що припущення про тюркське походження гідроніма *Лугань* цілком заслуговує на увагу. Згодом назву річки переосмислили й „ослов'янили”. Річка Лугань дала назву краю, а відтак заснованому тут заводу. Своєю чергою, від ергоніма було утворено ойконім *Луганськ*.

Список умовних скорочень

антр. – антропонім, **араб.** – арабський, **гр.** – грецький, **дав.-тюр.** – давньотюркський, **кр.-тат.** – кримськотатарський, **пер.** – перський, **пор.** – порівняйте, **рос.** – російський, **тур.** – турецький, **тюрк.** – тюркський, **шумер.** – шумерський.

Література

Бушаков 2003 – Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму / Бушаков В. А. – К. : Б. в., 2003. – 226 с.; **Вельтман 1868** – Вельтман А. Днепровские пороги по Константину Багрянородному / Вельтман А. // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете (1868 апрель – июнь). – М., 1868. – Кн. 2; **ДАЛО** – Державний архів Луганської області. – Ф. 1. – Оп. 1; **История 2003** – История Луганского края / Ефремов А. С., Курило В. С., Бровченко И. Ю., Климов А. А., Красильников К. И, Семистяга В. Ф., Подов В. И. – Луганск : Альма-матер, 2003. – 432 с.; **Книга 1950** – Книга Большому Чертежу / под ред. К. Н. Сербиной. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 229 с.; **Письма и бумаги 1964** – Письма и бумаги Петра Великого : в 13 т. – Т. 11, вып. 2. – М. : Наука, 1964. – 745 с.; **Подов 2004** – Подов В. История Донбасса : в 3 т. – Т. 1. Донбасс в XVII – XVIII веках / В. Подов. – Луганск : Альма-матер, 2004. – 336 с.; **Разрядная 1475 – 1605** – Разрядная книга 1475 – 1605 гг. / сост Л. Ф. Кузьмина. – М. : Ин-т рос. истории, 1994. – Т. 4. – Ч. 1; **Татищев 2005** – Татищев В. История Российская : в 3 т. / Василий

Татищев. – Т. 1. – М. : АСТ : Ермак. 2005. – 568 с.; **Тищенко 2012** – Тищенко К. Правда про походження українців / К. Тищенко // Український тиждень. – 2012. – № 16. – С. 44; **Фасмер 1986** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Фасмер М. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1 – 4; **Шевцова 2000** – Шевцова В. О. Топонимия Луганщины : матеріали до спецкурсу / Шевцова В. О. – Луганськ : Знання, 2000. – 118 с.; **Яворницький 1989** – Яворницький Д. І. Дніпрові пороги / Яворницький Д. І. – Х. : Перша друк. Держ. вид-ва України, 1928. – 42 с.; **Янко 1998** – Янко М. Т. Топонімічний словник України : слов.-довід. / Янко М. Т. – К. : Знання, 1998. – 432 с.

Форостюк О. Д. До питання про походження найменувань „Лугань” і „Луганськ”

Унаслідок тривалого співіснування різних етносів і непростих історичних процесів на Луганщині утворилася складна топонімічна система у вигляді нашарувань географічних назв, нерідко різномовного походження. У статті здійснено етимологічний аналіз гідронімів, зокрема досліджено іншомовний (тюркський) вплив на формування онімів краю. На основі аналізу фонетичної й словотвірної структури зроблено висновок про тюркське походження гідроніма Лугань, який згодом був переосмислений і „ослов’янений”. Досліджено процес становлення ойконіма Луганськ.

Ключові слова: онім, гідронім, ойконім, ергонім, Лугань, Луганськ.

Форостюк О. Д. К вопросу о происхождении наименований „Лугань” и „Луганск”

Вследствие длительного сосуществования различных этносов и непростых исторических процессов на Луганщине образовалась сложная топонимическая система в виде наслоений географических названий, нередко разноязычного происхождения. В статье осуществлен этимологический анализ гидронимов, в частности исследовано иноязычное (тюркское) влияние на формирование онимов края. На основе анализа фонетической и словообразовательной структуры сделан вывод о тюркском происхождении гидронима Лугань, который впоследствии был переосмыслен и „ославянен”. Исследован процесс становления ойконима Луганск.

Ключевые слова: оним, гидроним, ойконим, эргоним, Лугань, Луганск.

Forostiuk O. D. About the Question of the Origin of Place Names „Luhan” and „Luhansk”

As a result of long-term coexistence of the different ethnic groups and complicated historical processes in Luhansk region there formed a complex toponymic system in a form of layers of the place names, often multilingual

origin. The article is devoted to etymological analysis of the hydronyms. It is studied foreign (Turkic) influence on the region's names. Based on the analysis of phonetic and word-formation structure it is concluded about Turkic origin of hydronym Luhan. It is also investigated the process of formation of oikonym Luhansk.

Key words: toponym, hydronym, oikonym, ergonym, Luhan, Luhansk.

Стаття надійшла до редакції 06. 11. 2012 р.

Прийнято до друку 21. 12. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Лєснова В. В.

Л. І. Шутова (Луганськ)

УДК 811.161.2'374+929 Грінченко

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ФЕМІНАТИВІВ
У „СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” Б. ГРІНЧЕНКА**

*Ви споглядаєте зірку з двох причин:
тому, що вона блищить, і тому, що вона
недосяжна.*

*Але поруч із вами – блиск більш
ніжний і таємниця більш глибока – жінка.*

В. Гюго

Одним з найвагоміших ключових концептів української культури, які становлять основу національного світобачення, є концепт „жінка”. Українська лінгвістика засвідчує появу наукових розвідок, присвячених різним аспектам його дослідження (О. Бондаренко, О. Кісь, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, Т. Сукаленко та ін.).

Зацікавленість сучасних лінгвістів проблемами відображення в мові основних складників національної концептосфери й відсутність цілісного дослідження культурологічного концепту „жінка” зумовили актуальність подібних праць. За словами Л. Ставицької, вигнання людського з меж сучасної лінгвістичної парадигми „робить лінгвістику ... нецікавою для системи гуманітарних знань і для соціуму в цілому, коли рядовий член соціуму поняття не має, як його мова репрезентує його ж глибинну людську сутність, себто яким він є у мові” [Ставицька 2003: 58 – 59]. Аналіз способів репрезентації названого концепту в лексикографічних працях, зокрема в словнику за редакцією Б. Грінченка, відображає уявлення носіїв української лінгвокультури кінця XIX – початку XX ст. про жінку.

Метою нашої статті є виявлення й систематизація номінацій жінки в українській мові (на матеріалі словника української мови, упорядкованого Борисом Грінченком). Об'єкт аналізу – концепт жінка в українській лексикографії. Предметом дослідження стали засоби репрезентації концепту „жінка” у „Словнику української мови” за